

Prof. zw. dr hab.
JAN SZRENIAWSKI
Chrobrego 7 m. 15
20-611 LUBLIN

Lublin, 7⁸ 2019r.

Recenzja pracy doktorskiej Pani mgr Ilony Anny Hajscewicz-Zimek

pt. „Prawne aspekty wyrównywania szans edukacyjnych w polskim systemie oświaty”, pisanej w Instytucie Prawa, na Wydziale Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji, Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, pod kierunkiem Pani dr hab. Magdaleny Pyter, prof. KUL, Lublin 2019, str. 518.

Recenzowana rozprawa analizując zagadnienia wyrównywania szans edukacyjnych, ukazuje interesującą i bardzo ważną część zadań stojących przed polskim systemem oświaty. Rozważania prawne ukazane są na bardzo szerokim tle informacji i uwag wiążących się z historią, oczekiwaniami społecznymi i obowiązkami demokratycznego państwa. Podstawą analiz są przede wszystkim przepisy prawa administracyjnego, konstytucyjnego a także w określonej proporcji i inne przepisy m.in. prawa cywilnego, karnego i międzynarodowego.

Układ pracy stanowi dobrą podstawę ukazania roli oświaty we współczesnym świecie, obowiązków państwa mającego zapewnić równe szanse w dostępie do oświaty. Umiejętnie ukazuje powszechne występowanie nierówności wiążące się m. in. z uwarunkowaniami materialnymi, środowiskowymi, zdrowotnymi, geograficznymi, utrudniającymi jednostkom pełne wykorzystanie dostępnej oferty edukacyjnej, powoduje wzrost roli wyrównywania szans w dostępie do edukacji w myśl zasady sprawiedliwości społecznej oraz zadań i roli państwa w tej odpowiedzialnej dziedzinie.

Układ czterech rozdziałów jest prawidłowy. W rozdziale I zwrócona została uwaga m.in. na zagadnienia powszechnego występowania nierówności. W oparciu o przepisy prawa oraz literaturę z dziedziny prawa, socjologii, pedagogiki i politologii omawiane jest często występujące przekonanie, że osiągnięcie pełnej równości w tym zakresie nie jest możliwe. Tezy zawarte w rozważaniach można uznać za przekonujące i prawidłowe. Metoda dogmatyczno-prawna uzupełniona metodą historyczną zostały zastosowane prawidłowo. Podkreślenie,

że równy dostęp do wykształcenia oparty o Konstytucję RP, zobowiązuje do niwelowania faktycznych barier i ograniczeń, umiejętnie jest w rozważaniach uwypuklony. Szerokie tło rozważań prawnych i społecznych zawiera informacje m.in. o dziecku jako podmiocie prawa, posiadającym prawa i obowiązki. Trafne są uwagi, że termin „dziecko” nie jest pojęciem jednoznacznym ani jednorodną kategorią prawną, co powoduje sięganie m.in. do biologii, psychologii, nauk społeczno-moralnych a prawo dziecka należy wywodzić z ogólnych praw człowieka oraz obowiązków rodziców i państwa, opierając się na traktowaniu prawa do nauki jako jednego z najważniejszych praw człowieka. Trafna jest analiza ważnych aktów prawnych w tym m.in. Deklaracji Filadelfijskiej z 1944 roku oraz Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka stwierdzających, że każdy człowiek ma prawo do nauki, potwierdzonych Międzynarodowym Paktem Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 roku.

Przekonywujące są tezy stwierdzające, że dziecko ma swoją godność, powinno być traktowane nie jako przedmiot, ale jako podmiot ochrony gwarantowanej prawem i postrzegane przez pryzmat praw człowieka, które akcentuje Konwencja o Prawach Dziecka z 1989, będącej kompleksowym zbiorem praw dziecka. Trafnie zauważone zostało, że Konwencja podkreśla konieczność poszanowania każdego dziecka ze względu na jego indywidualne cechy, potrzeby i zainteresowania, zaleca tworzenie szkół przyjaznych dziecku, w których dzieci będą miały możliwości wyrażania własnych przekonań, wykazywania się kreatywnością, które będą wysłuchiwane i szanowane. Uzupełnieniem Konwencji o Prawach Dziecka jest Konwencja UNESCO w sprawie zwalczania dyskryminacji w dziedzinie oświaty z 1960 roku. Różne inne akty prawa międzynarodowego stanowią, że nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki i uznają prawa rodziców do wychowania i nauczania dzieci zgodnie z ich własnymi przekonaniem. Porządek prawny Unii Europejskiej zostawia kompetencje odnoszące się do zarządzania oświatą prawodawstwu krajowemu, ale przewiduje działania Unii mające na celu wpływanie na poszanowanie zasad powszechności, bezpłatności na poziomie podstawowym, równości oraz wpływu rodziców na wychowanie dzieci zgodnie z zasadami demokracji.

Trafnie zostały skomentowane przepisy Konstytucji RP w zakresie prawa do nauki i gwarancji ich realizacji sprecyzowane w kilku ustawach m.in. Prawo Oświatowe z 2017 roku. Trafnie podkreślono że Konstytucja RP obok ogólnego

prawa do nauki wprowadza różne gwarancje m.in. nieodpłatności nauki w szkołach publicznych, możliwości funkcjonowania szkolnictwa prywatnego, powszechnej równości dostępu do wykształcenia oraz wsparcia materialnego uczniów ze strony władz publicznych. Obowiązujące przepisy zapewniają możliwość wyboru przez rodziców dla swoich dzieci innych szkół niż prowadzone przez władze publiczne, ale odpowiadające określonym wymaganiom zatwierdzonym przez organy państwowe. Świadectwa i dyplomy szkół niepublicznych posiadają ten sam status prawny co analogiczne dyplomy szkół publicznych. Prowadzenie szkoły nie jest działalnością gospodarczą i powinno być nastawione na kształcenie i realizację obowiązku szkolnego.

Trafne są uwagi odnoszące się do realizacji powszechnej dostępności kształcenia i ścisłego powiązania z siecią szkół prowadzonych przez gminę, która powinna zapewnić uczęszczanie do szkoły najbliższej miejsca zamieszkania. Interesujące są uwagi odnoszące się do kompetencji rad gmin, tworzenia sieci szkolnej oraz obowiązku zapewnienia bezpłatnego transportu i opieki w czasie przewozu. Pieniądze na finansowanie dowozu są przekazywane gminom w formie subwencji i dotacji. Trafne są spostrzeżenia że opieki nad dziećmi sprawowanej przez kierowcę pojazdu nie można traktować jako opieki rzeczywistej. Interesujące są uwagi odnoszące się do podstawy programowej, będącej zestawem celów kształcenia i treści nauczania, umiejętności, które powinien osiąść uczeń oraz nadzoru pedagogicznego dyrektora szkoły, odpowiedzialności nauczyciela za treść i jakość nauczania, tworzenia przyjaznej atmosfery i bezpiecznych warunków pobytu w szkole.

Można zauważyć, że zbyt krótkie są informacje o zadaniach nauczycieli w tworzeniu przyjaznej atmosfery w szkole w zestawieniu choćby z częstymi prasowymi doniesieniami o kłótniach między uczniami, dokuczaniu, wyśmiewaniu a nawet określonym dręczeniu, szczególnie dzieci z biedniejszych, patologicznych, kulturowo upośledzonych rodzin przy bierności wychowawców, którzy często nie potrafią skutecznie działać tłumacząc się nadmiarem obowiązków, przeładowaniem w klasach, ciasnotą lokalową czy złym rozkładem zajęć. Trafne są uwagi odnoszące się do tzw. "miękkiej dyskryminacji", często bagatelizowanej przez dyrektorów szkół i kuratoria. Zagadnienia atmosfery w szkole ściśle są powiązane z działaniami mającymi na celu wyrównywanie szans edukacyjnych.

Sama świadomość życia w gorszych warunkach niż rówieśnicy z klasy potęguje izolację społeczną.

Interesujące są uwagi odnoszące się do autonomii zawodowej nauczycieli wynikającej m.in. z Karty Nauczyciela, warunków i form egzaminowania czy zastosowania konkretnego podręcznika. Interesujące są informacje i uwagi odnoszące się do zakwaterowania uczących się poza miejscem zamieszkania, prowadzenia burs i internatów traktowanych jako integralnej części struktur szkoły oraz pozalekcyjnych form wspierania rozwoju uczniów w szkole. Trafne są uwagi dotyczące obowiązków prowadzenia świetlic i bibliotek mających za zadanie m.in. wyrównywanie braków szkolnych uczniów, tworzenia zespołów zainteresowań, upowszechniania wiedzy, kultury i różnych zainteresowań oraz stwarzania warunków do pożytecznego spędzania czasu wolnego. Trafne są też uwagi że świetlice powinny uczyć samodzielności działania a także zapewniać zajęcia świetlicowe uczniom pozostających dłużej w szkole np. z powodu czasu pracy rodziców.

Interesujące są rozważania dotyczące nierówności społecznej, braku możliwości stworzenia w praktyce równości choćby pod względem ekonomicznym i społecznym, co stymuluje nierówność dostępu do różnych dóbr materialnych dzieci i młodzieży. Powoływane w rozprawie badania empiryczne wykazują istnienie często znacznych różnic. Trafne są uwagi, że za różne wykluczenia odpowiada wiele podmiotów a nie tylko szkoła, ale to szkoła przyczynia się w znacznym stopniu do kreowania i utrzymywania nierówności między uczniami. Interesujące są uwagi odnoszące się do istnienia literatury analizującej przyczyny występowania nierówności i powiązania nierówności społecznej z różnicami w dostępie do nauki. Trafne są stwierdzenia mówiące, że różnice w dostępie do instytucji kultury, przykładowo biorąc kina, teatru, koncertu muzycznego, imprezy sportowej, wystawy artystycznej, czy spotkania z interesującymi ludźmi dzieli mieszkających na wsi a w dużym mieście, powinny być zdecydowanie bardziej brane pod uwagę przy dążeniu do wyrównywania szans. Trafne są uwagi odnoszące się do dziedziczenia pozycji polegającej na przekazywaniu przez rodziców majątku, wartości kultury, możliwości korzystania z korepetycji i dodatkowych płatnych zajęć a z drugiej strony zwykłej biedy i zacofania. Słuszne są komentarze odnoszące się do stwierdzeń zawartych w literaturze, że elitaryzacja i pauperyzacja rzutuje na zróżnicowanie w efektywności nauczania.

W podsumowaniu kończącym interesujący I rozdział, będący określoną podstawą teoretyczną dla rozważań zawartych w następnych rozdziałach trafnie podkreślono, że powszechna edukacja może przyczynić się do wyrównywania szans obywateli oraz rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturalnego kraju. Godne uwagi są spostrzeżenia, że współczesne szkoły przekazują obszerną wiedzę, ale znaczna jej część nie jest wykorzystywana w życiu. Nie doskonałe i przeładowane programy, niski status społeczny, zawodowy i ekonomiczny nauczyciela utrudnia wyrównywanie szans edukacyjnych.

W rozdziale II analizowane są zagadnienia związane z przekształceniem w praktyce prawa do nauki, w obłożony sankcjami obowiązek prawny. Trafnie zostało podkreślone że obowiązek przestrzegania prawa jest syntezą konkretnych obowiązków zawartych w przepisach prawnych. Prawo do nauki ściśle łączy się z obowiązkiem kształcenia i nie należy traktować go jako określonego przeciwieństwa do realizacji wolności. Trafnie stwierdzono, że teoretyczny spór między przymusem państwowym i praktyka stosowania prawa w tej dziedzinie rozstrzygać należy na korzyść obowiązku edukacji. Często stosowany jest w przepisach zamiennie a w praktyce pokrywa się. Obowiązek szkolny najczęściej jest spełniany przez uczęszczanie do szkoły, których wybór jest dobrowolny zarówno w szkołach publicznych jak i nie publicznych. Dyrektor szkoły publicznej na wniosek rodziców może wyrazić zgodę na realizowanie obowiązku poza szkołą. Trafne są komentarze odnoszące się do obowiązków przygotowania przedszkolnego oraz odmowy lub przyjęcia dziecka do przedszkola które nie przybiera formy decyzji administracyjnej. Uwagi odnoszące się do powszechnych obowiązków oświatowych trafnie uwypuklają kategorie podmiotów realizujących je w innych formach niż powszechnie przyjęte, jak np. osób niepełnosprawnych lub mniejszości narodowych i etnicznych. Trafnie są wyakcentowane obowiązki oświatowe cudzoziemców przebywających na terytorium Polski oraz zestawienie tych obowiązków zawartych w przepisach prawa międzynarodowego i krajowego.

Uwagi do stosunków zachodzących między organami szkoły a uczniem trafnie traktowany jako stosunek władztwa zakładowego mógłby bardziej ukazać jego istotę co przyczyniłoby się do podniesienia wartości i pogłębienia rozważań teoretycznych recenzowanej pracy. Np. że dyrektor sanatorium może bezdyskusyjnie usunąć kuracjusza naruszającego porządek czy regulamin,

dyrektor szpitala może samodzielnie podjąć decyzję o zakazie odwiedzania chorych a dyrektor szkoły musi zastanawiać się nad możliwością skreślenia ucznia z listy uczniów, czy wpłynięciem na zmianę oceny wiedzy czy zachowania ucznia dokonanej przez nauczyciela.

W interesujący sposób ukazana została rola i znaczenie kontroli spełnienia obowiązku edukacyjnego przez organy administracji publicznej, tworzenia obwodów szkolnych oraz obowiązku edukacyjnego jako podmiotu egzekucji administracyjnej, nie mającej charakteru represji ale mającej na celu wymuszenia na rodzicach pożądaných zachowań dziecka. Oparte o szeroka literaturę oraz znajomość praktyki komentarze odnoszące się do uchylania się od spełnienia obowiązku oświatowego oraz roli sądów są przekonujące. Podobnie można ocenić tezy odnoszące się do problemu możliwości skreślenia ucznia z listy.

Rozdział III analizuje prawny charakter pomocy udzielanej uczniom ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Trafnie są podkreślone i prawidłowo skomentowane zagadnienia zajęć opiekuńczych dla m.in. dzieci niepełnosprawnych, nie dostosowanych społecznie, szczególnie uzdolnionych, znajdujących się w sytuacjach kryzysowych. Trafne jest zwrócenie uwagi, że pojęcie specjalnych potrzeb edukacyjnych, nie pokrywa się z posiadanym orzeczeniem niepełnosprawności i nie można uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi traktować jako niepełnosprawnych. Interesujące są uwagi odnoszące się do indywidualizacji pracy na zajęciach z wychowania fizycznego. Podkreślone zostały obowiązki i role nauczyciela w identyfikacji zainteresowań i potencjału ucznia, zdolności specjalnych oraz osobowości. Trafnie ukazana została wielka rola stosowania różnych form relaksu i wypoczynku oraz obowiązków specjalnej opieki nad młodzieżą niepełnosprawną a także tego, że w myśl przepisów międzynarodowych ich naruszenie jest naruszeniem praw człowieka. Konwencja Praw Osób Niepełnosprawnych wyraźnie zobowiązuje Państwa-strony do podejmowania działań umożliwiających objęcie niepełnosprawnych korzystaniem podstawowych swobód i praw człowieka na zasadach równych z zasadami innych dzieci. Polski system oświaty podporządkowany jest przepisom międzynarodowym i stara się zapewnić dzieciom fizycznie lub psychicznie niepełnosprawnym w pełni normalne życie, w

warunkach gwarantującym im godność i dostosowanie do czynnego udziału w życiu społecznym.

Kształtowanie zasad tolerancji i zrozumienia dla potrzeb i sytuacji uczniów niepełnosprawnych jest ważnym obowiązkiem nauczycieli i wiąże się z poziomem kultury środowiskowej. Trafnie została zwrócona uwaga na trudną i odpowiedzialną działalność odnoszącą się do młodzieży niedostosowanej społecznie oraz zdemoralizowanej i rolę kuratorskich ośrodków pracy z młodzieżą i placówek wsparcia. Trafnie podkreślono prawo do nauki osób pozbawionych wolności i obowiązek zakładów karnych w tym zakresie, roli bibliotek i nastawiania się, że po odbyciu kary osoby te będą mogły kontynuować kształcenie zawodowe. Interesujące są uwagi odnoszące się do predyspozycji dzieci i ich naturalnych zdolności oraz uwagi odnoszące się do nauczycieli pracujących w przepełnionych klasach, którym trudno rozpoznać zdolnego niewyróżniającego się ocenami a nawet nudzącego się na lekcjach ucznia często sprawiającego trudności wychowawcze. Trafne są spostrzeżenia że dobry nauczyciel powinien zdawać sobie sprawę że zdolny uczeń często nudzi się na lekcjach co łączy się często z dekoncentracją i powoduje dezorganizację zajęć. Interesujące są rozróżnienia uczniów zdolnych od utalentowanych. Trafne są uwagi, że współczesna szkoła raczej nie stwarza warunków do ujawniania talentów a często nawet traktuje je jako przejaw kłopotów i zakłóceń procesu dydaktycznego. Trafne jest podkreślenie, że błędem jest skupianie się na tym czego uczeń nie umie a nie na tym jaki jest potencjał dziecka, choć polski system oświaty zakłada pomoc i wsparcie dla uczniów wybitnie uzdolnionych. Z reguły mało jest różnych dodatkowych zajęć rozwijających zainteresowania uczniów, pomocy dla chcących uczestniczyć w różnych formach współzawodnictwa, turniejach, konkursach, olimpiadach, czy prowadzenia indywidualnych zajęć dla uzdolnionych, indywidualnego toku nauki oraz tworzenia warunków do pogłębienia wiedzy w określonych dziedzinach, szczególnie tej w której uczeń przejawia uzdolnienia. Trafna jest uwaga, że administracja oświaty łącznie z ministerstwem i kuratoriami nie podejmuje skutecznych działań dla zapewnienia kompleksowej opieki nad uczniem szczególnie zdolnym a szkoły często traktują kształcenie zdolnych w sposób marginalny. Wartościowe działania istniejących szkół sportowych i artystycznych nie zawsze mogą zaspokoić liczne potrzeby.

Wnioski, których przykładem mogą być te dotyczące zwiększenia pomocy dla indywidualnych potrzeb ucznia niepełnosprawnego np. ograniczenia architektoniczne, komunikacyjne, organizacyjne, przewyciężania braku zrozumienia i tolerancji ze strony rówieśników a czasem wymogów rodziców i zaleceń dyrekcji szkoły zasługują na baczną uwagę.

Rozdział IV poświęcony jest analizie licznych przepisów regulujących przyznawanie pomocy materialnej uczniom skierowanych na wyrównywanie szans edukacyjnych. Przekonujące są rozważania poświęcone konieczności ponoszenia wydatków publicznych na rzecz oświaty, gdyż faktem jest że bezpłatne nauczanie w praktyce nie istnieje a dla dzieci z rodzin ubogich jest często utrudniony dostęp do pomocy dydaktycznych. Władze publiczne mają obowiązek konstytucyjny zapewniania równego dostępu do edukacji, co łączy się z obowiązkiem wspierania pomocy dla potrzebujących. Pomoc ta może mieć charakter finansowy i organizacyjny. Pomoc materialna ma na celu zmniejszenie różnic w dostępie do edukacji, przeciwdziałanie ekonomicznej dyskryminacji oraz motywowania dalszego rozwoju i kształcenia. Podstawową formą pomocy materialnej państwa są dotacje celowe oraz pomoc stypendialna.

Trafnie zostało podkreślone że uczeń ma prawo do pomocy materialnej z budżetu państwa oraz właściwej jednostki samorządu terytorialnego, z reguły miejsca zamieszkania, która otrzymuje dotacje celowe z budżetu państwa. Podstawowym instrumentem są stypendia szkolne i zasiłki szkolne, które mogą otrzymać uczniowie zarówno szkół publicznych jak i niepublicznych z uprawnieniami szkół publicznych, dla ukończenia kształcenia do 24 roku życia. Ze stypendium może korzystać uczeń znajdujący się w trudnej sytuacji materialnej szczególnie w rodzinie o niskich dochodach wynikających np. z bezrobocia, choroby czy niepełnosprawności lub zdarzeń losowych. Pomoc o charakterze socjalnym jest bezzwrotna.

Trafne są uwagi odnoszące się do stypendiów przyznawanych przez Prezesa Rady Ministrów, ministrów, osoby prawne i fizyczne, roli tworzonych przez jednostki samorządu terytorialnego lokalnych i regionalnych programów wyrównywania szans edukacyjnych oraz z korzystania z pomocy finansowej opartej o Ustawę o świadczeniach rodzinnych 2003 roku, a także możliwości

odwoływania się od uznaniowych decyzji organów przyznających do Samorządowego Kolegium Odwoławczego.

Analiza wielu odnośnych przepisów będących podstawą udzielania pomocy materialnej ukazuje ich ważną rolę w wyrównywaniu szans, trafnie podkreśla, że edukacja jest podstawową drogą wyrównywania szans życiowych jednostek ludzkich a wsparcie dzieci i młodzieży odgrywa podstawową rolę w działaniach na korzyść osiągania sukcesów w dziedzinach gospodarczej, społecznej i kulturalnej.

Można podkreślić trafność spostrzeżeń, że niektóre plany i utworzone na ich podstawie przepisy nie spełniają oczekiwań a nierówności w edukacji są trudne do wyeliminowania.

Zawarte w recenzowanej rozprawie obszerne i często mało znane znaczne większości ogółu informacje oraz rozważania i analizy, umożliwiły wysuniecie interesujących i wartościowych spostrzeżeń oraz też.

Ich przykładem mogą być m.in. przekonanie, że dobra edukacja jest dobrem wyższym niż prawa jednostki do decydowania czy i w jakim zakresie chce korzystać z prawa edukacji, oraz konieczność kształcenia dzieci niepełnosprawnych i niedostosowanych społecznie. Przykładem mogą też być podniesienie roli wsparcia uczniów wybitnie zdolnych, pełniejszej realizacji zasady bezpłatności w szkołach publicznych, bezpłatnego transportu uczniów, bardziej konkretnego określenia wygaśnięcia obowiązku szkolnego i możliwości skreślenia ucznia z listy uczniów a także zapewnienie wolności wyboru szkoły, zwiększenia pewności subwencji i zlikwidowania konieczności sięgania po kredyty.

Na uwagę zasługuje stwierdzenie, że samo istnienie nawet dobrych instrumentów prawnych dotyczących wyrównywania szans edukacyjnych nie wystarcza, a wielką rolę w ich stosowaniu odgrywa zrozumienie przez szeroki krąg społeczeństwa. Istotną rolę odgrywa kształcenie osobowości nauczyciela, przeciwstawianie się różnym opiniom, że nauczycielom często nie chcą i nie potrafią pracować, że zazdroszczą pracującym w innych dziedzinach a nawet nierzadko czują się niedocenieni i dyskryminowani. Obawiają się że zmiany, które weszły w życie w bieżącym roku w Karcie Nauczyciela, operujące nieprecyzyjnymi sformułowaniami np. „naruszenie praw dziecka” grożą nauczycielom różnymi karami.

Spostrzeżone różne drobne błędy i omyłki nie obniżają pozytywnej oceny pracy, ich przykładem może być: pisanie Konstytucja Rzeczypospolitej a nie Rzeczypospolitej (str. 62), czy Rzecząpospolitą (str. 56) oraz błędy literowe np. str.21, 141, 227, 228, 363, 414).

Kończąc recenzję stwierdzam że praca Pani mgr Ilona Anny Hajscewicz-Zimek pt. „Prawne aspekty wyrównywania szans edukacyjnych w polskim systemie oświaty” zasługuje na pozytywną ocenę. Doktorantka wykazała się dobrą znajomością teorii prawa, prawidłowo wykorzystanej odnośnej literatury oraz łączących się z pracą przepisów prawnych. Wykazała się umiejętnością wyszukiwania i rozwiązywania problemów oraz wyciągania własnych wniosków, co upoważnia do stwierdzenia, że stanowi określony wkład do nauki prawa administracyjnego. Metody zastosowane w pracy są prawidłowe. Odnośniki właściwie uzupełniają wywody zawarte w pracy. Rozważania ściśle prawne są umiejętnie powiązane z badaniami w innych dziedzinach. Język pracy nie budzi zastrzeżeń.

Uważam, że recenzowana rozprawa spełnia wymogi stawiane przez obowiązujące przepisy prawne pracom doktorskim i może być punktem wyjścia do dalszego postępowania związanego z nadaniem Autorce stopnia doktora nauk prawnych.

Prof. zw. dr hab. Jan Szreniawski